

III. ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

3.1. Підвищення якості вищої освіти як найважливіший фактор забезпечення економічної безпеки України

В умовах системної кризи національної економіки проблема економічної безпеки України набуває особливого значення і гостроти. Економічна безпека є найважливішою складовою структури національної безпеки країни. Більш того, вона стає фундаментом, на який, переважно спираються як при визначенні сутності держави як суб'єкта світових господарських взаємовідносин, який спроможний забезпечити життєдіяльність власного населення, так і при окресленні перспектив його існування і розвитку. Не маючи її належного забезпечення, практично неможливо вирішити жодне завдання, яке стоїть перед українським суспільством, ані в міжнародному, ані у внутрішньодержавному плані. Як основа життєдіяльності суспільства економічна безпека зумовлює його соціально-політичну і національно-етнічну стійкість, є гарантією незалежності країни, забезпечує можливість проведення самостійної економічної політики і створює умови для стабільності й досягнення успіхів в умовах глобалізації світового господарства.

Для успішного вирішення завдань щодо забезпечення економічної безпеки необхідно мати чітку теоретичну уяву про її сутність. Ви-

вчення цього питання, на наш погляд, треба почати з аналізу поняття «безпека».

Як відомо, визначення терміну «безпека» було сформульоване на початку ХХ ст., а сам термін використовувався на позначення спокійного стану духу людини, яка вважає себе захищеною від будь-якої небезпеки. У сучасній науковій літературі «безпека» здебільшого розуміється як спроможність об'єкта (явища або процесу) зберігати свої системоутворюючі якості, основні характеристики (параметри, цілісність, якісні риси тощо) при регресивних (хибних, дезорганізуючих, деструктивних, руйнуючих) впливах із боку різноманітних предметів зовнішнього або внутрішнього середовища¹. Як зауважує Ф.К. Мугулов, в узагальненому розумінні поняття «безпека» можна трактувати як сукупність ознак, що характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різноманітних загроз і небезпек, дія яких може негативно впливати на його структурну і функціональну цілісність навіть до повної руйнації або неконтрольованої трансформації в іншу об'єктну якість². При цьому вчений виокремлює соціально-змістовні компоненти категорії «безпека», розглядає їх в трьох формах: безпека-мета, безпека-норма, безпека-стан. Безпека як мета, на переконання науковця, співпадає з ціллю стійкого розвитку суспільства. При вивченні безпеки як соціальної норми слід виходити з того, що вона виступає соціальною цінністю, що інтегрована в індивідуальну і масову свідомість. Дослідження безпеки як соціального стану дозволяє надати кількісну оцінку реального рівня безпеки на основі опрацьованих якісних критеріїв, що визначають головні параметри чітко встановлених меж безпеки³.

У цілому ж, спираючись на аналіз наукових праць, можна стверджувати, що поняття «безпека» трактується наступним чином:

1) певний стан об'єкта безпеки і його життєдіяльності (актуальна або ситуативна безпека);

¹ Романович А. Л. Развитие и безопасность социоприродных систем: философско-методологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук. Москва, 2004: URL: <Йр//Фз/ge1.t/Фзз/03/1081/031081008.рй1>.

² Мугулов Ф. К. Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа: монография. Сочи, 2003. С. 45 (319 с.).

³ Там само. С. 40–41.

- 2) рівень захищеності інтересів об'єкта безпеки;
- 3) достатність системи заходів із попередження і подолання небезпек;
- 4) якісна характеристика стабільності й стійкого розвитку об'єкта безпеки¹.

З урахуванням вищенаведеного відповідно до змісту поняття «безпека» можна спробувати проаналізувати й поняття «економічна безпека».

На думку багатьох дослідників, економічна безпека займає особливе місце у структурі національної безпеки, що уособлює собою складне соціально-державне явище (схема № 1).

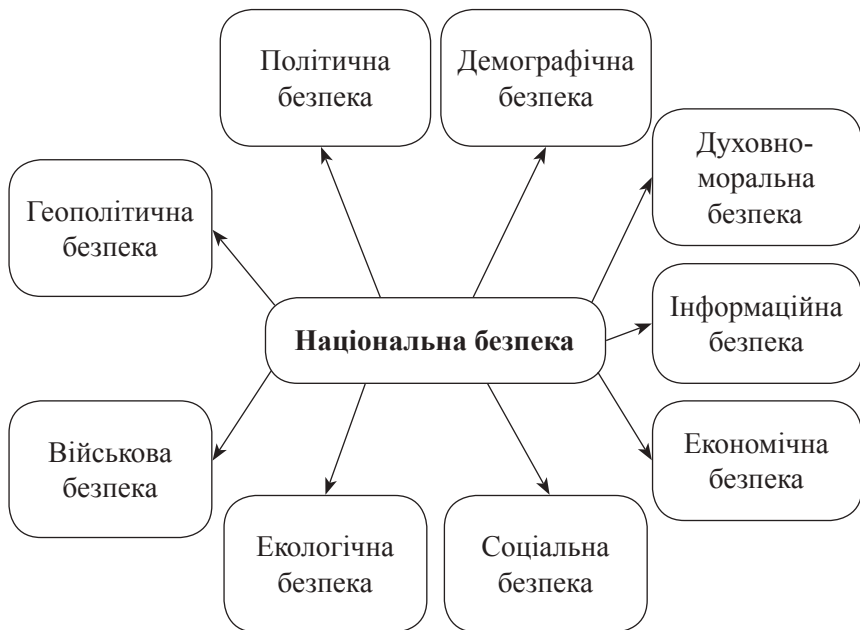

Схема № 1. Структура національної безпеки

¹ Ежевская Т. И. Безопасность личности: система понятий. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2008. № 4(35). С. 48 (47–49 с).

Як невід’ємний елемент національної безпеки економічна безпека складає базис для формування і функціонування всіх інших її структурних елементів: військової, політичної, соціальної, геополітичної тощо.

У науковій літературі дотепер немає єдиного розуміння економічної безпеки. Одні вчені пов’язують економічну безпеку передусім з безпекою міжнародної економічної системи і включають в її проблематику такі питання, як нерівномірність економічного розвитку, зростання заборгованості, циклічні коливання та інші аспекти загальної дестабілізації світової економіки. Інші дослідники беруть до уваги, передусім, забезпечення сприятливих умов для найбільш ефективного розвитку конкретної національної економіки, додаючи й вільний доступ до закордонних джерел сировини і енергії, стабільність закордонних інвестицій і гарантії свободи обміну товарами і послугами. Як наслідок, існує багато варіантів трактовки поняття економічної безпеки.

Приступаючи до розкриття концептуальних особливостей наукового поняття «економічна безпека», передусім слід вказати, що існують певні теоретико-методологічні підходи до його аналізу.

З точки зору загальноекономічного підходу, економічна безпека трактується як власна захищеність економічних інтересів (А. Архіпов, А. Городецький, М. Михайлов, В. Єдинак, М. Сердан, В. Сенчагов, Е.Олейніков та ін.).

Так, А. Городецький зауважує, що «економічна безпека означає надійну й забезпечену всіма необхідними засобами і інститутами держави захищеність національно-державних інтересів у галузі економіки від внутрішніх і зовнішніх загроз, економічних і прямих матеріальних збитків¹.

Прихильниками такої позиції також є Е. Олейніков, який підкреслює, що економічна безпека країни – це захищеність економічних відносин, що зумовлюють прогресивний розвиток економічного потенціалу країни, яка забезпечує підвищення рівня добробуту всіх

¹ Городецкий А. Вопросы безопасности экономики России. *Экономист*. 2012. № 10. С. 46 (43–51).

членів суспільства, його окремих соціальних угруповань і формує основи обороноздатності країни від небезпеки і загрози¹.

Спираючись на соціально зорієнтований підхід такі вчені, як В. Буторін, Е. Бухвальд, Н. Гловацька, С. Лазуренко, А. Ткаченко, С. Шипілов та ін. стверджують, що економічна безпека традиційно розглядається як найважливіша якісна характеристика економічної системи, що зумовлює її спроможність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, забезпечення ресурсами, стійкий розвиток народного господарства, послідовну реалізацію національно-державних інтересів².

У той же час прихильники обліково-статистичного підходу економічну безпеку розглядають як стан економіки країни, що, по-перше, за обсягами і структурними параметрами задовольняє забезпечення існуючого статусу держави, її незалежного від зовнішнього тиску політичного й соціально-економічного розвитку і, по-друге, за якого існує змога підтримувати рівень легальних прибутків, що гарантує абсолютній більшості населення добробут, який відповідав би стандартам цивілізованих країн³.

Дослідники, які використовують функціональний підхід до визначення сутності даного феномена, виходять з того, що економічна безпека постійно відтворюється і забезпечується в результаті функціонування даної системи, її реагування на зовнішні й внутрішні загрози, нейтралізуючи їх. Вони стверджують, що безпеку економічної системи треба розглядати не лише у статичі, а й у динаміці, не тільки як характеристику її взаємодії з оточуючим середовищем. Так, І. Напалкова вказує, що при визначенні економічної безпеки як стану захищеності більшою мірою наголошується на суспільно необхідному

¹ Олейников Е. А. Экономическая и национальная безопасность. Москва, 2004. С. 129 (361 с.).

² Бухвальд Е., Гловацкая Н., Лазуренко С. Макросистемы экономической безопасности: факторы, критерии и показатели. *Вопросы экономики*. 2004. № 12. С. 25 (23–32 с.); Буторин В., Ткаченко А., Шипилов С. Основы экономической безопасности. В 3-х т. Т. 1. Системные концепции экономической безопасности. Москва: 2007. С. 20–22 (396 с.).

³ Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. Москва: 2001. С. 35 (426 с.).

результаті; тобто воно безпека характеризується як дещо таке, що вже досягло певного рівня, а не як сам процес¹.

Окремі послідовники даного підходу відмічають, що розуміння економічної безпеки як статичної передбачає визначеність, фіксованість характеристик економічної системи. Разом із тим, і це загальновідомо, будь-якій економічній системі внутрішньо притаманна невизначеність, оскільки її показники формуються завдяки взаємодії багатьох суб'єктів, що мають достатньо широкий спектр можливостей у виборі форм і засобів діяльності, а це, звісно, надає розвитку економіки певної невизначеності. Виходячи з цього економічну безпеку слід розглядати не тільки як визначений стан, а й як нетривкий, рухомий стан, за якого постійно змінюється економічна система. Отже, економічну безпеку можна розуміти як характеристику функціонування національної економіки, яка відображає її спроможність:

- забезпечувати стабільний і стійкий розвиток народного господарства;
- своєчасно реагувати на несприятливі умови і фактори, що виникають;
- нейтралізувати небезпеки, що загрожують добробуту населення і народному господарству².

Можна наводити й інші приклади, але за своєю суттю вони схожі, тому що всі характеризують різноманітні аспекти економічної безпеки держави. Інтегруючи вищесказане, можна стверджувати, що економічна безпека держави – це стан стійкої динамічної рівноваги національної економіки, що має механізми, які гарантують регенерацію і утримання в заданих межах ключових параметрів функціонування економіки в умовах передбачуваних або випадкових дестабілізуючих імпульсів і ризиків з метою забезпечення задоволення суспільних потреб як на національному, так і на міжнародному рівнях.

¹ Напалкова И. Г. Экономическая безопасность: институционально-правовой анализ: монография. Ростов-на-Дону, 2006. С. 11–12 (327 с.).

² Прудюс Е. В. О понятии и системе экономической безопасности. *Бизнес в законе*. 2008. № 1. С. 68 (66–70 с.).

Сучасна наука розглядає показники економічної безпеки, які виступають інструментами оцінки стану економіки, з точки зору важливих процесів, що відображають її сутність.

Серед них виокремлюються такі:

1) економічне зростання, що включає показники валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП), чистого національного продукту (ЧНП), національного прибутку (НП), обсяги і темпи промислового виробництва, галузеву структуру господарства і динаміку окремих галузей, капіталовкладення тощо;

2) показники, що характеризують стан природоресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу країни;

3) показники, які відображають динамічність і адаптивність господарського механізму, а також його залежність від зовнішніх факторів (рівень інфляції, дефіцит консолідованого бюджету, дію зовнішньоекономічних факторів, стабільність національної валюти, внутрішня і зовнішня заборгованість);

4) якість життя (ВВП на душу населення, рівень диференціації прибутків, забезпеченість основних груп населення матеріальними благами і послугами, працездатність населення, стан оточуючого середовища тощо).

У цьому контексті заслуговую на увагу той факт, що порогові рівні зниження економічної безпеки характеризують гранично допустимі рівні:

1) показники зменшення економічної активності, обсягів виробництва, інвестування і фінансування, за межами якого неможливий самостійний економічний розвиток країни на технічно сучасному, конкурентоспроможному базисі, зберігання демократичних основ суспільного устрою, підтримання оборонного, науково-технічного, інноваційного, інвестиційного й освітнього потенціалів;

2) погіршення рівня життя основної маси населення, за межами якого виникає загроза неконтрольованих соціальних, трудових, міжнародних та інших конфліктів, створюється загроза втрати найбільш продуктивної частини національного «людського капіталу» і нації як органічної частки цивілізаційної спільноти;

3) зниження витрат на підтримання і відтворення природно-екологічного потенціалу, за межами якого виникає загроза незворотної руйнації елементів природної сфери, втрати життєво важливих ресурсних джерел економічного росту, а також значних територій мешкання, розташування виробництва і рекреації, нанесення непоправної шкоди здоров'ю теперішнього і майбутнього поколінь тощо.

У той же час відомо, що економічна безпека держави існує лише завдяки дієвості механізму, за допомогою якого вона забезпечується. До речі, цей механізм виступає системою засобів із запобігання економічних загроз. У стратегічному плані економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка. Звідси, основне завдання держави в контексті забезпечення економічної безпеки – створення такого економічного, політичного й правового середовища й інсталяційної інфраструктури, які стимулювали найбільш життєздатні підприємства, інвестиційні процеси, виробництво б перспективних конкурентоспроможних товарів. Цей процес має супроводжуватися життям низки заходів, серед яких найактуальнішими є:

- діагностика галузевої конкурентоспроможності, створення умов для входження до світової господарської системи;
- вибір пріоритетних сфер, галузей, комплексів, які у змозі забезпечити вихід на світові ринки;
- розробка програм і механізмів їх реалізації відповідно до обраних пріоритетів;
- забезпечення активної участі в реалізації програм держави та інших суб'єктів господарської діяльності.

З огляду на вищезазначене, розглянемо шляхи досягнення економічної безпеки.

Фінансові аспекти забезпечення економічної безпеки. Нагальність зміцнення системи фінансової безпеки в Україні зумовлюється існуючими недоліками у фінансово-економічній сфері, а саме: розладом фінансів держави, місцевого самоврядування і приватних підприємницьких структур; втратами внутрішньої й зовнішньої платоспроможності, яка загрожує банкрутством; послабленням контролю у сфері розрахунків між економічними агентами; загостренням кризи платіжної системи; нерозвиненістю фондового ринку та ін.

Подальше зміцнення фінансової безпеки повинно базуватися й врахувати похідну роль фінансів у забезпеченні функціонування економіки, на узгодженість взаємодії державного, комунального та приватного сегментів фінансової сфери, на узгодженості взаємодії бюджетних, зокрема, фіскальних та інвестиційних компонентів, фінансової сфери, з такими складовими монетарного сектору економіки, як грошово-валютний, кредитний і фондовий ринок, страхова діяльність тощо.

Енергетичний аспект забезпечення безпеки. Небезпеку в енергетиці передусім становить домінування енергоємних галузей економіки; нестача енергетичних ресурсів – енергетична криза; недосконалість системи ціноутворення. Крім того, набуває актуальності й проблема енергозбереження. Основними напрямками впорядкування паливно-енергетичного комплексу повинні бути: універсифікація джерел постачання енергоносіїв, стимулювання енергозбереження у країні; впорядкування роботи енергоринку.

Соціальні і трудові ресурсні аспекти забезпечення економічної безпеки. Серед чинників, що негативно впливають на стан трудового потенціалу, слід вказати погіршення природної бази формування робочої сили; зниження реальних доходів населення; поширення масштабів безробіття, падіння ефективності використання робочої сили, зниження її професійно – кваліфікаційного рівня.

У цьому аспекті варто додати, що матеріальною основою вирішення більшості проблем, пов'язаних із соціальною сферою і трудовою безпекою, є заробітна плата. На наш погляд, за сучасних умов оплаті праці повинно бути повернені її відтворювальна, стимулююча й регулююча функції. Виходячи з цього необхідно розвивати систему соціального страхування, завдяки чому з'явиться можливість вирішувати проблеми соціального забезпечення.

Продовольчий аспект забезпечення безпеки. Не менш актуальною проблемою економічної безпеки є забезпечення належного стану аграрного сектору. Як відомо, нині спостерігається різке скорочення капітальних вкладень на розвиток аграрного сектора, малоефективно використовується трудовий аграрний потенціал. Крім того, порушен-

ня товарно-грошових відносин та зростання диспаритету цін зумовили майже повну зупинку відтворення основних виробничих фондів, їх фізичне зменшення і неможливість технічного переоснащення сільського господарства. Отже, на цей час потребують вирішення питання забезпечення якості продовольства, а також контрабанди продовольства, яка несе загрозу не тільки економіці країни, а й здоров'ю населення. Це неможливо без створення дієвої законодавчої бази щодо забезпечення належного рівня продовольчої безпеки України та сталого соціально-економічного розвитку аграрного сектора економіки.

Екологічні та техногенні аспекти забезпечення економічної безпеки. Нині не лише перед нашою державою постає гостра потреба визначення пріоритетів у сфері захисту від екологічної кризи і надзвичайних ситуацій. Йдеться передусім про: необхідність запобігання виникненню надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру шляхом створення умов для ефективної діяльності систем життєзабезпечення населення в надзвичайних ситуаціях, розроблення комплексної схеми інженерно-технічного захисту територій та об'єктів; удосконалення і побудову нових телекомунікаційних мереж і систем зв'язку та сповіщення про виникнення ситуацій; розвиток еколого-кризової медицини та ін.

Науково-технологічний аспект. Розкриваючи це питання, слід вказати, що серед основних ознак занепаду вітчизняної науково-технологічної сфери можна назвати втрату значної частини кадрового наукового потенціалу через еміграцію, відхід від наукової і фахової діяльності, старіння наукових та інженерно-технічних кадрів; фізичне і моральне підвищення віку науково-дослідної бази; поглиблення розриву зв'язків між наукою і виробництвом та ін. при вирішенні окреслених проблем науково-технологічної сфери основними заходами, що сприяють цьому, можна вважати наступні: дотримання положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», насамперед, у частині бюджетного фінансування наукової і науково-технічної діяльності; проведення структурної і технологічної модернізації науково-технічного потенціалу; приведення тематичного фрон-

ту НДДКР у відповідність до потреб виробничої сфери; забезпечення на законодавчому рівні сприятливих умов для різних форм інтеграції науки і виробництва; розроблення і впровадження механізмів венчурного фінансування НДДКР та інноваційних проектів.

Зовнішньоекономічний аспект. Зовнішньоекономічна безпека полягає у спроможності держави протистояти впливу негативних зовнішніх економічних чинників і мінімізувати заповідяні внаслідок цього збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці з метою створення сприятливих умов для розвитку економіки, забезпечувати відповідність зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам.

У сучасних умовах потрібно особливо враховувати й соціокультурний аспект забезпечення економічної безпеки. Це зумовлено тим, що сьогодні рівень розвитку національної економіки, місце країни в сучасному світі здебільшого залежить від стану трудових ресурсів, якості їх професійної підготовки. Наявність достатньої кількості робочої сили все менше розцінюється як конкурентна перевага. Загальновізнано, що трудові ресурси – це один із основних факторів виробництва, а отже, зміна їх існуючого стану і кількісних і структурних параметрів відіграє суттєву роль у забезпеченні і зміцненні економічної безпеки держави.

Звісно, велике значення для формуванні трудових ресурсів має вища школа, яка покликана провадити якісну підготовку своїх випускників. Враховуючи сказане, можна констатувати, що нині актуалізується проблема підвищення якості вищої освіти як найважливішого фактору зміцнення економічної безпеки держави. Підтвердженням цього є державних програм розвитку вищої освіти, прийняття нового Закону «Про вищу освіту», в якому вперше з'являється окремий розділ, присвячений проблемам забезпечення якості вищої освіти, а також численні публікації з цього питання (В. Андрущенко, І. Бех, К. Гнезділова, О. Демченко, В. Зінченко, М. Кисіль, К. Корсак, О. Левченко, В. Луговий, П. Саух, Ж. Таланова, И. Тализіна, А. Токман, М. Степко, Є. Шульгін, С. Цимбалюк, Я. Яхніна та ін.).

І це цілком логічно з огляду на те, що у сучасному світі якість вищої освіти декларується як найважливіший орієнтир глобальної

політики ЮНЕСКО і ООН. У програмному документі ЮНЕСКО «Реформа і розвиток вищої освіти», прийнятому в 1995 р., зауважено, що діяльність в галузі вищої освіти, в умовах змін, що відбуваються в світі, повинна провадитися під трьома гаслами, які зумовлюють її роль і функції на місцевому, національному і міжнародному рівнях: відповідність вимогам сучасності, якість і інтернаціоналізація. Крім того, у Посланні Саламанської конвенції європейських вищих навчальних закладів (29-30 березня 2001 р.) йдеться, що якість – найголовніша умова для довіри, релевантності, мобільності, співставленості і привабливості вищої освіти.

У контексті наведеного поняття «якість», яке носить багатоаспектний характер залежно від об'єкта і галузі, що розглядаються. Так, стосовно вищої освіти воно набуває різного значення з огляду на:

- вимоги сторін, які зацікавлені в діяльності ВНЗ, а саме: держава, роботодавців, студентів, професорсько-викладацького складу;
- академічну галузь, яку треба оцінити;
- історичний період розвитку вищої освіти тощо.

Виходячи з цього, видається логічним, що поняття «якість вищої освіти» має різноманітні інтерпретації.

Зокрема, у Меморандумі про вищу освіту Комісії Європейських співтовариств, що були надруковані 1991 р., якість визначається як найбільш ефективне використання людських і матеріальних ресурсів вищої школи; поширення наукових досліджень і максимально можливе їх застосування в навчальному процесі; удосконалення і оптимізація вступу до ЗВО і форм атестації студентів; покращення професійної компетенції викладачів; поглиблення взаємодії з роботодавцями. У «Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI століття», прийнята у 1998 р. на організованій ЮНЕСКО Всесвітній конференції з вищої освіти, якість в галузі вищої освіти трактується як багатовимірна концепція, яка «повинна охоплювати всі її функції і види діяльності: навчальні і академічні програми; наукові розробки і стипендії; комплектацію кадрами; учнів; будівельні споруди; матеріально-технічну базу; устаткування; роботу на благо суспільства й академічного середовища.

У закордонній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні підходи до цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Л. Харвій і Д. Гріна, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття «якість вищої освіти»: включність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до використання певних цілей (відповідність вимогам клієнтів, потребам або бажанням), співвідношення з ціною (можливість і строк повернення інвестицій у вищу освіту)¹. Близькою до цього підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти розглядається ще як атрибут, що характеризує постійний розвиток².

Усе більшого поширення в управлінні якістю вищої освіти набуває модель досконалості Європейської організації менеджменту якості (EFQM Excellence Model)³. Вона базується на дев'яти показниках. П'ять з них (лідерство, управління персоналом, політика і стратегія, забезпечення ресурсами і ефективність їх використання, технологічні процеси) характеризують якість вищої освіти як можливості, що відображають діяльність установи, а інші чотири (задоволення співробітників, споживачів, вплив на зовнішнє середовище, реалізація потенційних можливостей) – результати, зумовлені можливостями, та зворотний зв'язок між результатами, що сприяє покращенню можливостей.

У межах проекту UNESCO-CEPES «Стратегічні показники вищої освіти в XXI столітті» поняття «якість вищої освіти» трактується як:

1. перевага (високий рівень складності програми, процедур тестування студентів, імідж ВНЗ не тільки на національному, й на міжнародному рівнях);
2. відповідність поставленим цілям (відповідність загальноприйнятим стандартам, визначеним акредитаційним органом, з акцентом

¹ Harvey L. (1993). Defining quality / L. Harvey, D. Green // *Assessment and Evaluation in Higher Education*. 1993. V. 18(1). P. 9–34.

² Parri J. Quality in Higher Education. *Management*. 2006. № 2(11). P. 107–111.

³ The EFQM Excellence Model. URL: <http://www.ddexcellence.com/About%20Excellence/Model.git> on 6 August 2009.

на досягнуті результати освітнього процесу або навчальної програми);

3. задоволення споживача (виправдання очікувань споживачів – студентів, батьків, суспільства в цілому та інших зацікавлених сторін);

4. синонім покращення (процес, спрямований на постійне вдосконалення, розвиток відповідальності ВНЗ за краще використання його інституційної автономії та свободи)¹.

Треба зауважити, що кожен із наведених підходів має свої переваги і обмеження залежно від певного етапу розвитку вищої освіти, національної специфіки сприйняття, вимог, що ставляться ринком праці. У той же час, елементами, що інтегрують різноманітні підходи до визначення якості в системі вищої освіти, є:

– гарантоване виконання вимог освітніх стандартів і реалізація процесу бенчмаркінга;

– здатність ставити чіткі цілі відповідно до вимог часу і досягати їх;

– спроможність відповідати вимогам споживачів та інших зацікавлених сторін;

– постійний рух до вдосконалення.

Якщо звернутися до вітчизняної наукової літератури, то варто зауважити, що в ній також представлені різноманітні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти», а саме вона розглядається як: 1) соціальний інститут, 2) педагогічний процес; 3) суспільний процес; 4) процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, 5) загальноцивілізаційний феномен, 6) соціокультурний системи та ін.²

Так, розуміючи вищу освіту як педагогічний процес і розглядаючи її якість як сукупність характеристик цього процесу, В. Воротілов і Г. Шапоренкова виокремлюють тринадцять рівнів до якості освіти: інтуїтивно-емпіричний (досвід та інтуїція людини); формально-під-

¹ Див.: Гарантії якості вищої освіти: Глосарій. *Матеріали семінара «Експертиза якості професійного освіти», 20–22 лютого 2014 г.* Москва: МГУ ім. М.П. Огарєва. 2014. 315 с. (с. 250–252).

² Станкевич І. В. Сутність поняття «якість вищої освіти» у сучасних умовах розвитку. *Економічний часопис-XXI*. 2015. № 9–10. С. 60–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecchado_2015_9-10_15.; Клімова Г. П. Інтерпретація поняття «якість вищої освіти»: соціолого-філософська рефлексія. *Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер. Філософія. 2016. № 3. С. 36–38 (с. 34–44.)

звітний (рівень успішності тих, хто навчається); психологічний (рівень вихованості та навченості); процесуальний (оцінка стану навчального процесу); результуючий (оцінка результату педагогічної діяльності освітнього закладу); комплексний (зовнішня експертиза матеріальної бази, кадрового складу, програм, форм і методів роботи і таке інше); багатопараметричний (оцінка діяльності закладу на основі внутрішньосистемних параметрів); методологічний (співвідношення результату із заданими цілями); інтегрований (введення категорій, що носять інтегрований характер – компетентність, грамотність, освіченість); особистісно-орієнтований (розвиток особи того, хто навчається); соціальний (ступінь задоволення індивідуального і суспільного споживача); кваліметричний (вимірювання показників за параметрами)¹.

У той же час Г.В. Степенко та К.В. Корсак пропонують, крім цього, вирізняти ще й «якість задуму» і «якість відповідності», а щодо якості освіти науковці ведуть мову: (1) якість з дидактичної та/або педагогічної точки зору (що відображає такі риси, як ефективність навчання та викладання, гнучкість у навчанні, компенсаційні програми). Якість освіти розглядається як оптимізація процесів навчання та викладання; (2) якість з макроекономічної точки зору: питання повернення інвестицій у навчання й підготовку (також компаніями), ефект та ціна розміру класу. Якість освіти у цьому контексті розцінюється з позиції оптимізації вартості навчання й підготовки; (3) якість з соціальної або соціологічної точки зору: забезпечення однакових можливостей для різних груп населення. Якість освіти розглядається, як оптимізація відповідності освіти соціальним вимогам; (4) якість з точки зору клієнта: здатність шкіл і провайдерів навчання відповідати конкретним вимогам клієнтів (студентів, учнів, батьків, роботодавців), та забезпечувати навчання та підготовку. Якість освіти виступає оптимізацією вимог; (5) якість з точки зору менеджменту: ефективні школи та методи менеджменту загальної якості в навчальних закладах. Якість розглядається як оптимізація організації та процесу навчання².

¹ Воротилов В., Шапоренкова Г. Анализ основных подходов к определению качества образования. *Высшее образование в России*. 2006. №11. С. 49–50 (С. 47–56).

² Степенко Г. В., Корсак К. В. Теоретичні і практичні аспекти забезпечення

Дослідник Р. Кучма визначає якість вищої освіти розуміє як збалансовану відповідність освіти (результату, процесу, освітньої системи) визначеним потребам, цілям, вимогам, нормам (стандартам), що узгоджуються з необхідністю сучасного суспільного розвитку. Автор вважає, що якість вищої освіти складається з таких компонентів, як якість: викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), науково-педагогічних кадрів, освітніх програм, матеріально-технічної бази та інформаційно-освітнього середовища, абітурієнтів, наукових досліджень, управління освітою¹.

На думку А. Токмана та І. Распотнюка, «якість вищої освіти має три важливі аспекти: конструктивну якість курсу професійної підготовки, відповідну його змістовним первинним і організаційним можливостям; експлуатаційну якість, що відповідає рівню реалізації навчального процесу; функціональну якість, що відображає міру досягнення кінцевої мети професійної освіти фахівців»².

У своєму дослідженні В. Зайчук виокремлює наступні основні параметри якості вищої освіти: відповідність навчальних досягнень студентів державним освітнім стандартам; якість навчально-виховного процесу, що забезпечує рівень особистісного розвитку; динаміка індивідуальних досягнень у самовизначенні, саморозвитку, самореалізації; навчально-методичне забезпечення процесу підготовки; позитивна мотивація навчання, готовність до пізнавальної діяльності; якість управління освітніми програмами, що мають бути спрямовані на досягнення основної мети системи освіти – забезпечення умови для всебічного розвитку студентів, виховання громадянина демократичного суспільства³.

якості професійної освіти у країнах Європи. Стан і проблеми розвитку профтехосвіти у розвинених країнах. Т.3. Київ: Інститут систем. досліджень, 1999. С. 52–54 (109 с.)

¹ Кучма Р. Сучасні системи управління якістю вищої освіти в контексті вимог Болонського процесу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. Випуск 94–96. С. 87–93. С. 90.

² Токман А., Распотнюк І. Сутність і структура поняття «якість освіти у ВНЗ» у педагогічній літературі. *Освіта на Луганщині*. 2013. № 1. С. 25–29. С. 27.

³ Зайчук В. Управління якістю освіти як складова державної освітньої політики. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 1. С. 56–78. С. 57.

Серед інших поширених в науковій літературі трактувань якості вищої освіти можна зустріти такі: відповідність навчально-дисциплінарної динаміки формам культурної інституційної практики; інтегральна характеристика системи вищої освіти, що відображає ступінь відповідності реально досягнутих освітніх результатів, нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням; поняття, яке охоплює три важливі складові: якість навчально-методичної бази, якість педагогічних кадрів та професорсько-викладацького складу, якість об'єкта навчання (рівень підготовки фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності); складна філософська, економічна і соціальна категорія, на основі якої формується освітня політика, що реалізується керівництвом вищого навчального закладу відповідно до обраних цілей і завдань.

Усе вищенаведене свідчить про те, що на сьогодні накопичено достатньо великий науковий матеріал, щодо висвітлення різних аспектів поняття «якість вищої освіти». Разом із тим питання про зміст даного поняття дотепер залишається дискусійним.

Беручи до уваги проведені наукові розробки, можна стверджувати, що, наводячи дефініцію поняття «якість вищої освіти», сучасна соціально-філософська і педагогічна думка спирається на три основні підходи: об'єктивістський, релятивістський та компетентнісний. За першого підходу аналіз якості вищої освіти робиться на підставі вхідних (професійного рівня викладачів, рівня матеріально-технічного забезпечення, рівня знань студентів на початковому етапі навчання тощо) і вихідних параметрів (рейтингу випускників, можливості працевлаштування тощо) параметрів освітньої системи ВНЗ. Релятивістський підхід спирається на досягненні цілей навчання. Виявляється, наскільки рівень навчальних досягнень студентів відповідає запланованому результату у вигляді вимог освітніх стандартів. Компетентнісний орієнтований на вдосконалення якості освітнього процесу упродовж поточного періоду. При оцінюванні якості вищої освіти розглядають творчу пізнавальну активність студентів, рівень сформованих у них компетентностей.

Відповідно до наведених підходів, якість вищої освіти є характеристика вищої освіти, що відображає відповідність інституційних

умов, освітніх процесів та результатів навчання державним освітнім стандартам, вимогам розвитку особистості і суспільства.

З цього можна припустити, що в системі якості вищої освіти необхідно виділити три елементи: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти¹.

У свою чергу, якість потенціалу вищої освіти виражається в таких характеристиках як освітнього стандарту, освітніх програм, матеріально-технічної та інформаційно-методичної бази, науково-педагогічних кадрів, викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), наукових досліджень, підготовки абітурієнтів і студентів, виховання тощо.

Якість процесу вищої освіти – це якість освітньої діяльності, технології освіти, використання активних форм навчання, контролю освітнього процесу, мотивації викладацького складу на творчість і ефективність педагогічної роботи, ставлення студентів до навчання, інтенсивність освітнього процесу, методи презентації знань. Як закріплено в Законі України «Про вищу освіту», «якість освітньої діяльності – рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної освіти та сприяє створенню нових знань»².

Якість вищої освіти характеризує також результат освітньої діяльності: усвідомлення професіоналізму, розпізнання і реалізація індивідуальних здібностей та особливостей, задоволення вимог споживачів, працевлаштування, кар'єра і зарплатня, оволодіння методологією самоосвіти, наявність гарантії застосування отриманих знань і практичних навичок із вигодою для дипломованого спеціаліста. Крім того, у вже згадуваному Законі України «Про вищу освіту» зазначається, що «якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність, відповідно до стандартів вищої освіти»³.

¹ Прилипко С. М., Клімова Г. П. Якість вищої освіти України в контексті Болонського процесу. *Право та інновації*. 2014. № 1–2. С. 81. (С. 80–87).

² Про вищу освіту: Закон України (станом на 29 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. 104 с. С. 6.

³ Там само.

Таким чином, найважливішого значення для розвитку вищої школи України набуває вирішення проблеми забезпечення якості вищої освіти. Її розгляд повинен здійснюватися в контексті Болонського процесу, учасником якого Україна стала у 2005 р. Перебуваючи членом Болонського процесу, наша держава взяла на себе зобов'язання проводити роботу з приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів та узгодження нормативно-правових змін у системі вищої освіти згідно зі стандартами і рекомендаціями Європейського простору вищої освіти.

Треба зауважити, що забезпечення якості вищої освіти в Європі стало гаслом останніх десятиліть і наслідком широкомасштабних реформ національних систем освіти.

У Болонській декларації (1999 р.) зауважується, що одним із найважливіших напрямів діяльності країн-учасниць Болонського процесу є співробітництво в галузі забезпечення якості вищої освіти через розробки відповідних критеріїв і методологій оцінки, що виступає основою для формування європейського простору вищої освіти¹.

Першими європейськими країнами, що розпочали процес із забезпечення якості вищої освіти, були Велика Британія, Франція і Нідерланди. Вони почали проводити формальну оцінку якості вищої освіти з 1985 р. (при тому, що в політехнічному секторі Великої Британії система зовнішньої оцінки якості існувала вже з кінця 1960-х рр.). Поштовхом для поширення практики забезпечення якості вищої освіти в Європі став пілотний проект Європейського Союзу, що був реалізований у 1994–1995 рр. Агентство з забезпечення якості освіти Фландрії, Нідерландів і Німеччини в 1999 р. розробили методiku оцінки якості вищої освіти в галузі фізики, пізніше реформовану в університетах усіма агентствами, що співробітничали одне з одним. Болонська декларація надала старт підтримці даної інновації з боку інститутів Європейського Союзу.

У 2004 року Європейська комісія запропонувала «п'ять кроків для забезпечення якості», а саме: 1) створення всіма інститутами вищої

¹ The European Higher Education Area. Join Declaration of the Ministers of Education. Bologna. 1999. 19 June. P. 2.

освіти внутрішніх систем забезпечення якості; 2) поява незалежних акредитаційних агентств з питань забезпечення якості; 3) включення національних агентств в європейський реєстр акредитаційних агентств з забезпечення якості і визначення умов реєстрації; 4) можливість для інститутів вищої освіти обирати з реєстру агентство, яке відповідає його профілю і потребам; 5) прийняття результатів оцінки агентств офіційного реєстру, як основи для рішень з ліцензування і фінансування, включаючи право на гранти для студентів.

Відповідно до рішення, прийнятого на Берлінській конференції міністрів, які курують вищу освіту (2003 р.), у 2005 р. Європейська мережа забезпечення якості вищої освіти (ENQA), створена в 2000 р. для координації процесу розробки європейських стандартів якості вищої освіти і для вирішення проблем сертифікації і акредитації освітніх програм і вищих навчальних закладів, запропонувала «стандарты і інструкції з забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти».

Даний документ, підготовлений ENQA разом з Європейською асоціацією університетів, Національними союзами студентів в Європі і Європейською асоціацією закладів вищої освіти, містить такі рекомендації:

- розробити європейські стандарти з внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості, а також стандарти для агентств з зовнішнього забезпечення якості;
- проводити кожні п'ять років циклічну оцінку європейських агентств з забезпечення якості;
- зробити акцент на субсидіарності, при цьому по можливості проводити оцінку всередині країни;
- скласти Європейський реєстр агентств із забезпечення якості;
- створити Європейський консультативний форум із забезпечення якості вищої освіти.

До цього слід додати, що в основу стандартів і директив зовнішньої і внутрішньої гарантії якості були покладені такі принципи забезпечення якості:

- вищий навчальний заклад несе основну відповідальність за якість і дає гарантії;

– інтереси суспільства, що стосуються якості і стандартів вищої освіти, повинні бути захищені;

– якість академічних програм для студентів й інших споживачів має покращуватися і розвиватися;

– повинні існувати ефективні організаційні структури, що репрезентують і підтримують академічні програми;

– необхідним є забезпечення прозорості і використання зовнішньої експертизи гарантії якості;

– слід заохочувати розвиток культури якості в ВНЗ;

– мають бути запущені процеси, що дозволяють ВНЗ продемонструвати досягнуті результати, у тому числі відобразитися у звітності;

– гарантія якості з метою звітності повинна повністю відповідати гарантії якості в контексті удосконалення навчального процесу;

– навчальні заклади мають демонструвати свої якості як всередині країни, так і на міжнародній арені;

– процеси, що використовуються, не повинні зменшувати різноманіття і новаторство¹.

Разом з тим на ювілейній зустрічі міністрів, які відповідають за вищу освіту європейських країн-учасниць Болонського процесу 11 березня 2010 року в Будапешті (Угорщина) новий Президент ENQA Акім Хопбах (Німеччина) ще раз оголосив основні принципи розвитку систем гарантій якості освіти:

– вищі навчальні заклади несуть основну відповідальність за якість вищої освіти;

– усі форми і процедури гарантії якості повинні бути зорієнтовані на подальше вдосконалення якості освіти;

– різноманіття підходів вітається, якщо застосовуються єдині для всіх принципи оцінки і гарантії якості;

– усі учасники освітнього процесу, і особливо студенти, беруть участь у процедурах і роботі органів гарантії якості;

– агентства гарантії якості є незалежними.

¹ Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Київ: Ленвіт, 2006. С. 5–15. (35 с.)

Згодом, 26–27 квітня 2012 р., у Бухаресті відбулася Конференція міністрів, що відповідають за вищу освіту, в межах якої пройшов третій Болонський форум “Beyond the Bologna process: Creating and connecting national, regional and global higher education spaces”.

Під час конференції прийнято Бухарестське комюніке, у якому констатовано, що учасники Болонського процесу будуть намагатися забезпечувати якість вищої освіти з метою збільшення працевлаштування випускників ВНЗ і поширення академічної мобільності як засобу поліпшення навчання.

До того ж у документі наголошується, що їх дії з досягнення мети будуть підкріплені постійною роботою на шляху гармонізації національних практик з цілями і політикою європейського простору вищої освіти.

Учасники Болонського процесу переконані, що забезпечення якості має важливе значення для встановлення довіри до Європейського простору вищої освіти і для посилення привабливості пропозиції ЄПВО, включаючи трансмежову освіту. Вони готові, як підтримати соціальну відповідальність з забезпечення якості, так і активно долучати широке коло зацікавлених сторін до цього процесу. Висловлюючи вдячність ENQA, ESU, EUA та EURASHE (група E4) за доклад про хід реалізації і застосування «Європейських стандартів і принципів керування на шляху забезпечення якості» (ESG), вони вирішили переглянути ESG для вдосконалення розуміння, застосовності і корисності, включаючи їх галузь діяльності, що буде зроблено з урахуванням первісної пропозиції, що була підготовлена E4, у співробітництві з Education International, BUSINESS-EUROPE та Європейським реєстром з забезпечення якості вищої освіти (EQAR), який буде зданий Робочій групі Болонського процесу.

Міністри привітали зовнішню оцінку EQAR і підтримали агентства з забезпечення якості під час подання заявок на реєстрацію. Вони дозволять зареєстрованим в EQAR установам провадити свою діяльність у всьому Європейському просторі вищої освіти відповідно до національних вимог. Так, учасники Болонського процесу будуть ви-

магати визнання рішень з гарантії якості зареєстрованими в EQAR агентствами щодо спільних програм та подвійних дипломів¹.

Для повноти висвітлення питання зупинимось ще на одному моменті. Як занотовано в огляді офіційних матеріалів і документів, європейські моделі оцінки якості вищої освіти базуються на таких концептуальних підходах:

1) затвердження пріоритету оцінки «споживача» над оцінкою «виробника»;

2) комплексний розгляд проблеми якості через створення ключових елементів (освітніх стандартів, оцінки досягнень незалежними організаціями, автономії освітніх закладів та ін.);

3) розуміння можливостей більш об'єктивної оцінки якості освіти лише з плином певного версифікаційного часу;

4) визначення рейтингу вищих навчальних закладів переважно за такими параметрами, як репутація в суспільстві, вступний конкурс, науковий потенціал професорсько-викладацького складу (у тому числі кількість Нобелівських лауреатів), фінансові ресурси закладу, задоволеність студентів якістю та організацією начального процесу, задоволеність роботодавців якістю підготовки фахівців;

5) повага до відмінностей між різними національними системами, а також до індивідуальних конкурентних переваг з оцінюванням закладу в цілому;

6) поєднання внутрішньої і зовнішньої оцінки;

7) використання оцінки як засобу звітності та як засобу сприяння розвитку навчального закладу;

8) використання багаторівневого системного моделювання при плануванні досліджень якості освіти;

9) широке розуміння освітніх досягнень (досягнення з предмета, динаміка освітніх досягнень, ставлення до навчальних предметів, ключові міжпредметні компетентності, задоволеність освітою; подальша освіта і кар'єра);

¹ Бухарестське комюніке «Використання нашого потенціалу з найбільшою користю: консолідація Європейського простору вищої освіти», 26–27 квітня 2012 р. URL: [http://www.edupolicy.org.ua/-Bucharest Communique\(2012\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/-Bucharest%20Communique(2012).pdf).

10) проведення моніторингу якості на національному та міжнародному рівнях як основи для прийняття управлінських рішень;

11) розуміння, що якість університетської освіти не піддається абсолютному та однозначному вимірюванню, оскільки таке вимірювання має включати наявний рівень соціально-економічного розвитку країни, реальні доходи, обсяги споживання матеріальних і духовних благ та послуг, а також рівні розвитку потреб людини;

12) тенденція до використання єдиної термінології, що сприяє покращенню міжнародної комунікації як між національними системами вищої освіти, так і між різноманітними освітніми профілями (програмами підготовки)¹.

Ураховуючи все це, за основу оцінки якості вищої освіти (для країн-учасниць Болонської угоди) взято три групи стандартів: 1) стандарти для внутрішнього гарантування якості вищого навчального закладу; 2) стандарти для зовнішнього гарантування якості вищого навчального закладу; 3) європейські стандарти для зовнішніх агентств з гарантування якості.

Отже, оцінювання стає основним механізмом визначення якості вищої освіти, відносного рівня програм та методів викладання й навчання з предмета або на факультеті у цілому. Оцінювання проводиться за внутрішніми та зовнішніми процедурами.

Процес внутрішнього оцінювання містить систематичне збирання адміністративної інформації, опитування студентів і випускників, неформальні бесіди з викладачами та студентами. Складовою зовнішнього оцінювання є відвідування факультету контрольною групою для визначення якості навчання та викладання. Зовнішніми спостерігачами виступають викладачі або люди професійної діяльності, які на підставі спілкування зі студентами та молодими науковцями складають остаточний звіт. До того ж відповідно до принципу інституційної автономії основна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному вищому навчальному закладі, що є основою для реальної підзвітності академічної системи в межах національної системи якості.

¹ Сухова Н. Н. Якість вищої освіти як одна з філософських засад трансформації освіти XXI століття: європейський контекст. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2012. № 1. С. 171 (170–174 с.).

Крім того, кожна країна-учасниця Болонського процесу оцінює програми ВНЗ на основі системи акредитації і співставлених процедур, публікує результати оцінки якості освіти спеціалістів, бере участь у міжнародному співробітництві і створенні мережі агентств, що спеціалізуються на визначенні якості вищої освіти.

У більшості національних систем Європи в останній час став очевидним прогрес оскільки зміщено акценти з контролю «входів» у бік моніторингу контролю «виходів» освітнього процесу. Це зумовлює запровадження такої методології проектування освіти, за якої одним із найважливіших структурних елементів системи вищої освіти стають результати освіти. Іншими словами, визначальними в оцінці ефективності освітньої діяльності вищих закладів освіти стають не планування і реалізація навчального процесу (зміст навчальних планів, навчальний час тощо), а результати освіти, тобто, отримані студентами знання, уміння і навички, у тому числі за рахунок їх самостійного навчання й самоосвіти.

Отже, можемо констатувати, що акцент зміщується із самого процесу навчання (навчальні програми, академічна успішність студентів) на компетентнісний підхід із орієнтацією на професійну й особистісну підготовленість і, у першу чергу, до працевлаштування випускників, що й повинно бути критерієм результату освіти. У цих умовах механізми забезпечення якості стають центральною ланкою подібно го управління системою освіти за результатами¹.

Із метою досягнення об'єктивності процедури забезпечення якості вищої освіти створюються також і незалежні структури – Національні агентства із забезпечення якості вищої освіти тощо. Незалежність цієї структури повинна бути підтверджена офіційними документами, бо вона також є одним із критеріїв набуття членства в Європейській асоціації з забезпечення якості вищої освіти (ENQA) і внесення до Європейського реєстру із забезпеченням якості вищої освіти (EQAR). Таке агентство створено і в Україні відповідно до Закону України «Про вищу освіту».

¹ Бабін І. І. Забезпечення якості вищої освіти: європейський, національний та інституційний рівні. *Наука і освіта*. 2011. № 1. С. 10 (7–13 с.).

Оскільки в останні роки значно зросло міжнародне співробітництво між європейськими агентствами із забезпечення якості вищої освіти, воно, крім іншого, включає такі форми, як залучення іноземних фахівців з окремих дисциплін у процес оцінки якості вищої освіти або включення їх до складу комісії з акредитації; включення іноземних колег або експертів в орган управління або керівний комітет агентства тієї чи іншої країни; використання існуючих міжнародних стандартів й критеріїв при оцінці й акредитації й використання розроблених на міжнародному рівні показників рівня навченості для ступенів бакалавра та магістра. Згодом національні критерії кваліфікації мають об'єднатися в структуру вимог кваліфікацій європейського простору вищої освіти, які формуються на основі загального розуміння результатів навчання й компетентностей, що отримуються випускниками вищих навчальних закладів.

На сьогодні в європейському просторі вищої освіти існує низка організацій й структур, які займаються забезпеченням якості вищої освіти: Міжнародна асоціація президентів університетів (МАПУ); Європейська асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ); Європейська асоціація університетів (ЕАУ); Європейське студентське бюро (ЄСМБ); Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої освіти (ММАЗЯ); європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ); Європейський консорціум акредитацій (ЄКА); Транснаціональний європейський проект оцінювання (ГЕПО); Центрально-і Східноєвропейська мережа (ЦСЄ); Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти¹.

Реалізація вказаних положень з забезпечення якості вищої освіти також знаходить відображення в практиці діяльності країн-учасниць Болонського процесу, у тому числі – й України².

¹ Рябенко В. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітянських реформ: ретроспектива й сучасність з позицій світоглядно-компетентнісного підходу. *Вища освіта України*. 2015. № 1. С. 17 (12–27 с.).

² Клімова Г.П. Якість вищої освіти у аспекті інноваційного розвитку вищої школи України. Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні: монографія / за ред. Ю.Є.Атаманової, Г.П.Клімової. Х: Право, 2015. С. 362–370 (452 с.); Клімова Г.П. Якість вищої освіти: європейський вимір. *Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер. Філософія 2016. № 1. С. 205–209 (С. 203–211).

Законом України «Про вищу освіту» (ст. 16) визначена система забезпечення якості вищої освіти, яка складається з системи:

1) забезпечення вищими навчальними закладами якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості);

2) зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти;

3) забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти¹.

Уперше про необхідність створення системи оцінки якості вищої освіти на інституційному рівні (рівень вищого навчального закладу) було заявлено Міністерством освіти і науки України у рекомендаціях ВНЗ III–IV рівнів акредитації щодо впровадження принципів Болонської декларації у 2005–2006 навчальному році. Однак згадані рекомендації носили здебільшого декларативний характер, тому не були реалізовані в частині розробки систем моніторингу.

Повернення до проблеми удосконалення механізмів внутрішнього оцінювання якості вищої освіти МОН України розпочало у 2007 р. Так, у преамбулі наказу Міністерства зазначалося, що розроблення єдиних критеріїв гарантії якості вищої освіти у ВНЗ в межах Болонського процесу потребує запровадження оцінювання. Наказом керівники ВНЗ I–IV рівнів акредитації зобов'язувалися:

– розробити та запровадити систему менеджменту якості вищої освіти;

– запровадити систему рейтингового оцінювання діяльності науково-педагогічних кадрів;

– постійно проводити моніторинг рівня знань, умінь і навиків з усіх циклів нормативних дисциплін².

У квітні 2009 року питання щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у ВНЗ III–IV рівнів акредитації розглядалося

¹ Про вищу освіту: Закон України» (станом на 29 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 23 (104 с.).

² Про удосконалення механізмів зовнішнього та внутрішнього оцінювання навчальних досягнень студентів. Наказ МОН України від 29.10.2007 р. № 948. URL: <http://academy.ks.ua/zno/doc/6.pdf>. (дата звернення 08.12.2013 року).

на Колегії МОН України. Зокрема, критичну оцінку отримав стан розроблення та застосування нових підходів до внутрішнього та зовнішнього моніторингу якості вищої освіти. Листом від 2 листопада 2009 р. № 1/9-756 усім ВНЗ Міністерство рекомендувало запровадити систему внутрішнього моніторингу якості освітніх послуг з урахуванням оцінок студентства і застосувати його результати для вдосконалення навчально-виховного процесу¹. До листа додавався проект Типового Положення про центр моніторингу якості освітніх послуг ВНЗ III–IV рівнів акредитації, остаточний текст якого так і не був затверджений. Однак усі згадані документи так і не актуалізували процес створення на інституційному рівні систем моніторингу якості. Відтак і вітчизняних ВНЗ створювалися власні системи моніторингу, досвід розробки та впровадження яких потребує вивчення та узагальнення².

Переконані, що реальні зміни в забезпеченні якості вищої освіти вищими навчальними закладами відбудуться лише завдяки реалізації положень нового Закону «Про вищу освіту», відповідно до якого система забезпечення вузами (ВНЗ) якості вищої освіти передбачає вжиття наступних заходів: визначення принципів та процедур забезпечення якості вищої освіти; здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм; щорічне оцінювання здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних і педагогічних працівників вищого навчального закладу та регулярне оприлюднення результатів таких оцінювань на офіційному веб-сайті вищого навчального закладу, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб; забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників; забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, у тому числі самостійної роботи студентів, за кожною освітньою програмою; забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом; забезпечення публіч-

¹ Щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації. Лист МОНУ від 02.11.2009 р. № 1/9-756.

² Красильникова А. Классификация моделей мониторинга качества составляющих педагогической системы в отечественных высших учебных заведениях. *Молодь і ринок*. 2014. № 1. С. 100 (С. 99–103).

ності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації; забезпечення ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату у наукових працях працівників вищих навчальних закладів і здобувачів вищої освіти та ін.¹

У цілому внутрішній моніторинг якості освіти у вищому навчальному закладі включає:

- діагностику засвоєння знань і умінь студентами;
- періодичну атестацію викладачів;
- оцінку діяльності окремих підрозділів (кафедр, факультетів тощо та ВНЗ у цілому).

Для оцінки засвоєння знань та умінь студентів використовують: контроль знань на вході, який здійснюється при вступних випробуваннях на початку першого семестру (так звані «нульові» контрольні роботи з математики, фізики, хімії); поточний контроль, який здійснюється протягом семестру; семестровий контроль під час проведення екзаменаційних сесій; контроль знань і умінь випускників за результатами державних іспитів та захисту дипломних проектів і робіт.

У вищих навчальних закладах зусилля концентруються на підвищенні об'єктивності оцінювання, впроваджуються письмові, у тому числі тестові форми контролю, приділяється увага якісній підготовці контрольних завдань, пропонуються завдання різної складності з відповідним оцінюванням результатів за багатобальною шкалою. Головним обранням напрямком є комплексне оцінювання загальної і професійної підготовки фахівця – випускника закладу.

Оцінка роботи викладачів проводиться за допомогою системи показників, які характеризують наступні складові їхньої діяльності: навчальну і методичну роботу, а також наукову роботу (в тому числі кількість аспірантів, якими керує викладач, кількість публікацій в наукових виданнях, обсяги науково-дослідних робіт та ін.).

Розробляються методики оцінки якості викладання дисциплін, яке здійснюється студентами, яка виступає паралельним незалежним оцінюванням. Воно також може розглядатися як оцінювання

¹ Про вищу освіту: Закон України (станом на 29 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 24 (104 с.).

якості освітянських послуг споживачем. Результати анонімного анкетування студентів щодо якості викладання конфіденційні і доводяться до відома викладача з метою їхнього використання для самовдосконалення. У разі дуже низьких показників анкетування з'являється тема для серйозного аналізу педагогічної діяльності викладача.

Оцінювання діяльності структурних підрозділів (кафедр та факультетів) і вищого навчального закладу в цілому – це ключ до покращення показників їхньої діяльності. У цьому разі система оцінки передбачає можливість визначення одиничних і комплексних показників якості за певний період часу (як правило, за рік), а також можливість аналізу динаміки їхніх змін протягом кількох років. Групові показники характеризують окремі види і напрямки діяльності ВНЗ. Комплексний показник є загальною оцінкою багатопланової роботи ВНЗ¹.

Показники якості освітянської системи у ВНЗ

Складові якості	Показники оцінювання якості при		
	Самоаналізі	Оцінюванні споживачем	Незалежному оцінюванні
Якість суб'єкта, який буде отримувати освітянські послуги (тобто абітурієнта).	Середній бал атестату про освіту абітурієнта	Результати складання вступних випробувань до ВНЗ	Кількість нагород на конкурсах, олімпіадах тощо
Якість студента	Результати студентів у період виробничої практики і стажування на виробництві	Репутація студентів у період виробничої практики і стажування на виробництві	Чисельність нагород на студентських конкурсах, олімпіадах, конференціях

¹ Субетто А. Проблема качества высшего образования в контексте глобализационных проблем общественного развития (философия качества образования): монография. Кострома, ООО «НАДРА», 2010. С. 74–76. (385 с.).

Складові якості	Показники оцінювання якості при		
	Самоаналізі	Оцінюванні споживачем	Незалежному оцінюванні
Якість вищого навчального закладу	Результати комплексного оцінювання діяльності кафедр і факультетів. Внутрішній аудит діяльності ВНЗ	Об'єми замовлень на освітня-ські послуги на науково-технічну продукцію ВНЗ	Статус ВНЗ. Результати акредитації. Рейтинг ВНЗ. Репутація в суспільстві за публікаціями в пресі та ін. Конкурс при прийомі абітурієнтів. Міжнародний авторитет і визнання.
Якість навчального процесу у ВНЗ	Якість навчальних планів і програм. Якість змісту і технології навчання. Якість контролю знань. Якість методичного забезпечення	Дослідження затребуваності випускниками даного ВНЗ	Результати державної атестації. Вітчизняне і міжнародне визнання.
Якість випускників вищого навчального закладу	Результати державної атестації, державних інститутів і дипломування	Результати тестування випускників при прийомі на роботу. Показники працевлаштування випускників. Рекомендації споживачів продукції ВНЗ. Службове зростання випускників. Результати опитувань випускників.	Соціальний статус і суспільна вагомість випускників ВНЗ.

Що стосується системи зовнішнього забезпечення якості вищої освіти України, то вона передбачає: забезпечення ефективності процесів і процедур внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти; забезпечення наявності системи проведення процедур зовнішнього забезпечення

ня якості; забезпечення наявності оприлюднених критеріїв прийняття рішень відповідно до стандартів та рекомендацій забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти; налагодження доступного і зрозумілого звітування; проведення періодичних перевірок діяльності систем забезпечення якості та механізмів роботи з отриманими рекомендаціями та ін.¹

Саме тому національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, яке є незалежним, постійно діючим колегіальним органом, закликає здійснювати реалізовувати державну політику у сфері забезпечення якості вищої освіти України. Для цього воно: формує вимоги до системи забезпечення якості вищої освіти, розробляє положення про акредитацію освітніх програм і подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; аналізує якість освітньої діяльності вищих навчальних закладів; проводить ліцензійну експертизу, готує експертний висновок щодо можливості видачі ліцензії на провадження освітньої діяльності; формує за поданням вищих навчальних закладів (наукових установ) пропозиції, у тому числі з метою запровадження міждисциплінарної підготовки, щодо переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на відповідних рівнях вищої освіти, і подає його центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; формує єдину базу даних запроваджених вищими навчальними закладами спеціалізацій, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на кожному рівні вищої освіти; проводить акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти; формує критерії оцінки якості освітньої діяльності, у тому числі наукових здобутків, вищих навчальних закладів України, за якими можуть визначатися рейтинги вищих навчальних закладів України; розробляє вимоги до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені, розробляє порядок їх присудження спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів (наукових установ) та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; розробляє положення про акредитацію спеціалізованих вчених

¹ Про вищу освіту: Закон України (станом на 29 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 24–25.

рад та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, акредитує спеціалізовані вчені ради та контролює їх діяльність; акредитує незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти та ін.

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти щороку готує та оприлюднює доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства, звіт про власну діяльність, формує пропозиції щодо законодавчого забезпечення якості вищої освіти та направляє вказані документи Верховній Раді України, Президентові України, Кабінету Міністрів України та вищим навчальним закладам для їх обговорення та належного реагування¹.

До сказаного варто додати, що ефективними інструментами забезпечення якості вищої освіти України можна назвати європейську та національну рамки кваліфікацій, зокрема, рамку кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО, 2005 р.), Європейську рамку кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ, 2003 р.), Національну рамку кваліфікацій (НРК, 2011 р.), а також імплементація систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості у європейському просторі вищої освіти.

Таким чином, проведений аналіз засвідчив, що поняття «якість вищої освіти» як багатоаспектне та різнопланове викликає безліч широких дискусій серед науковців. Воно охоплює, як сукупність закладених у вищу освіту ресурсів, і процес освітньої діяльності та його результати. Для забезпечення якості вищої освіти, як найважливішого фактору забезпечення економічної безпеки України, необхідно: запровадити компетентнісний підхід до аналізу якості вищої освіти, використовувати комплекс інструментів систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій європейського простору вищої освіти, як основи для інтеграції національної системи забезпечення якості вищої освіти в європейську систему оцінювання вищої освіти.

¹ Про вищу освіту: Закон України (станом на 29 жовтня 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 25–26.